

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET TÖRT. SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. L. T.

Megjelen havonként.

Január 1.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: Adalék a római rabszolgaság ismeretéhez. Irta: dr. Farkas Lajos — Töredék kibővítése (Bács falu ismertetésének). Közli: H. K. — Bathori Endre bibornok fejedelem megöletése és annak előzményei. Irta: dr. Nemes Elek. — Nekrolog.

Adalék a római rabszolgaság ismeretéhez.

Dr. Farkas Lajos.

a kolozsv. egyetemen a róm. jog ny. r. tanárától.

Az ó-világnak társadalmi és gazdasági viszonyait tartva szem előtt, nem túlzott állításom, hogy a rabszolgaság intézménye a római világ egyik legfontosabb és legérdekesebb jelensége, mely mint ilyen nem csak a jog-hanem az általános művelődési történettudomány figyelmét méltán vonhatja magára. Justinianus kelet-római császár törvénykönyveiben, különösen az u. n. Digesta-ban szinte alig van lap; a melyen a „servus“, vagy annak tipikus neve a „Stichus“ ne volna említve. Az igénytelen mezei kis gazda házából kezdve fel a pompás császári palotáig a társadalmi élet minden vonatkozásában ott találjuk a rabszolgának hol szánalmas, hol kihívó, elbizakodott vagy ismét eszes, megnyerő alakját.

És mégis, az annyira változatos, gazdag római közéletből alig tudnék egy második intézményt felhozni, mely kevésbé részesült volna elfogulatlan vizsgálatban, mint épen a rabszolgaság. Pedig az ez úton szükségkép keletkező tévedéseknek kiszámíthatatlan hordereje volt és van ma nap is, a római világnézet, ethikai érzület, szóval a római által az élet céljáról táplált felfogás megérthetésénél. Csak nem rég olvastam például egy a művelt körök részére készített u. n. irány-munkában, hogy a római ó-világ önmagából való regeneratiojára részben az ó-kori műveltség sajátossága, de részben a rabszolgaság intézményének következtében volt képtelen.¹⁾

¹⁾ Georg Hoyns, die alte Welt in ihrem Bildungsgange als Grundlage der Kultur der Gegenwart. 1. old.

De nem csak az általános, hanem a római jogtörténet is érzi ez érintett hiány következményeit. Mennyi nehézség, mennyi következetlenség van például a patria és dominica potestas, vagy a képviselőtről adott fejtegetésekben! És mi mindent ki nem gondoltak eme nehézségek legyőzése, a következetlenségek magyarázhatása céljából! Én nem hiszem, hogy ezen nehézségek és következetlenségek magukban azon római alapintézményekben rejlettek volna; de igen is, meggyőződtem már többször a felől, hogy mi a római jognak akárhány vonását veszjük el épen a megújítás, a ráfestés által. Azután nagyon sok függ attól: minő pontról nézünk valamit, különösen egy elhalványulásnak indult képet. A jogtörténész tekintetének tisztaságát akadályozza az, hogy a rabszolga helyzetének feltüntetésénél csak a jogszabályt tartja szemé előtt. Az általános történettel foglalkozót pedig könnyen félre vezetik azon ellenmondások, melyek a multból fenmaradt más, mint jogi adatok, és ezek között felmerülnek.

A következőkben meg fogom kísértetni a rabszolgaságnak római alap gondolatát kikeresni és ebből a rabszolga állását a római közéletben kimutatni. Feladatomban tehát csak az általános levén, részletekbe csak is addig fogok bocsátkozni, a meddig olyanokat kapok, a melyek az általánosnak megállapíthatására már elégséges támaszt nyújtanak.

I.

A rómaiak nézete a rabszolgaság eredetéről.

1. Ha azt akarnók kutatni mikor keletkezett a rabszolgaság általában véve, túl kellene mennünk a történeti adatok határvonalán s rálépni a pusztá sejdítések terére, mert a meddig csak történeti nyomaink vannak, a rabszolgaságot már teljesen kifejlődött alakjában, mint kész gondolatot találjuk meg a különböző népek kezdetleges állami és társadalmi intézményei között. Typusát is hasztalan keressük; a miért is azt kell felvegyük, hogy maga is épen egy ősi typusz. Minek folytán mondhatnók, hogy a rabszolgaságnak nincs tulajdonképeni értelemben vett története.

A rabszolgaság a jogalanyiség, vagy személyiség teljes negatioja; tehát nem lehet benne fokozat, emelkedés vagy esés: nincs benne levés, történet. A római jogi oekonomia egyik legridegebb, de a dolgok lényegét feltüntetni szánt tételek egyik legszabatosabbika hogy: „in servorum conditione nulla differentia est.“¹⁾

¹⁾ §. 5. J. I. 3. fr. 5. D. I. 5: „Et servorum quidem una est conditio: (Marcianus).“

A rabszolgaság eredetéről jogi forrásaink a fennebbi értelemben véve nem is tudnak számolni. A római jogász a személyi állapotok primitív kategóriájának („*summa divisio*“) veszi: „*quod omnes homines aut liberi sunt aut servi.*“¹⁾ Az a hatalom a mely a dominusnál van rabszolgája felett minden népnél egyenlően előfordul: „*apud omnes peraeque gentes animadvertere possumus.*“²⁾ Keletkezéséről legfeljebb annyit mondhat, hogy összeesik az emberek egymásközötti harcának kezdetével: „*bella etenim orta sunt et captivitates secutae et servitutis.*“³⁾ És ezen eszme annyira uralkodott felettük, hogy jölehet a rabszolgaság jogi okai tulajdonképpen az eredeti városi jogból, a *ius civile* köréből kerülnek ki, a szolgaságot a jog alapjellegével világos ellenmondásban, folytonosan nem *civilis*, hanem *ius gentium* természetűnek veszik: „*servitus est constitutio iuris gentium.*“⁴⁾ A *ius civile*re pedig, ha reflectálnak is, a *dominium* létesítő okául a *ius gentium* vagylagosan mindig ott van: „*servi autem in dominium nostrum rediguntur, aut iure civili, aut iure gentium,*“⁵⁾ a nélkül, hogy e dualismus eredeti lehetetlenségét csak egy szóval is kizárnák. Ezen általánosság határozottságát neveli azután a szófejtés megkísérlése, mely szerint: „*servi ex eo appellati sunt, quod imperatores captivos vendere et per hoc servare nec occidere solent: mancipia vero dicta, quod ab hostibus manu capiuntur.*“⁶⁾ E tételek jogi forrásainkban különböző vonatkozásban ismétlődnek; de új tartalom hozzájuk tudtommal sehol sem jön, s ennyiben bátran mondhatni, hogy ez az egész a mit a római jogász ezen intézmény eredetéről a római állam és társadalom keretén belül feljegyezni tudott.

2. És vajjon van e kilátás arra, hogy talán ma már tovább hatolhat a jogtörténet? A kísérletek nem hiányoznak. De, legalább a mennyire az e kérdésre vonatkozó fejtegetéseket én ismerem, azt mondhatom, hiányzik még a megnyugtató eredmény: az újabb jogtörténet sem érvén el tovább, mint a mit már a rómaiaktól tudunk, hogy t. i. a rabszolgaság az ó-világ egyik általános intézménye, s hogy eredetileg véve a háború vagyis az erősebb joga.⁷⁾ Nem megnyugtatónak kell tartanom

¹⁾ Gaius I. 9.

²⁾ Gaius, I, 52.

³⁾ §. 2. J. I, 1.

⁴⁾ Fr. 4. §. 1 D. I. 5. (Florentinus) fr. 4. D. I, 1: „*iure gentium servitus inveniuntur.*“ (Ulpianus). I. még Gaius, I, 52. és ezek nyomán §. 1 J. I, 3.

⁵⁾ fr. 5 §. 1 D. I, 5. (Marcianus.)

⁶⁾ fr. 4 §§. 2. 3. D. I, 5. (Florentinus); fr. 239. D. L, 16. (Pomponius) §. 3 J. I, 3.

⁷⁾ Az irodalmi adatok részletezését itt azon megjegyzéssel mellőzhetem, mivel tudtommal ama felfogás kivétel nélkül az általános.

pedig ezen eredményt azért, mivel a mint már a forrás idézetekből is láttuk, még ha helyes volna is, a dolgot csak részben magyarozza, ott maradván a tisztán *ius civile* szerinti keletkezési okok; de főképp azért, mert a rabszolgasági állapot jogi alap gondolatát, tehát tulajdonképeni lényegét, ugyszintén annak konkrét alkalmazását megfejtetlenül hagyja, mire nézve legmeggyőzőbb bizonyítékom az, hogy az ide vonatkozó összes fejtegetések, a részletezésnél alkalmazott jogi szempontokat általában a jog egy egészen más teréről veszik, mint a honnét az említett *ius gentium* féle ered. Ennek kimutatása kell legyen tehát legközelebbi feladatom.

3. A jogász előtt nem lehet egyáltalában kétséges, hogy egy puszta tény a „nuda voluntas“, egymagára jogokat létesíteni nem képes. Ez csak az alaktalan, hogy így mondjam, nyers anyag, a melynek jogi jelleget, jogi formát a jogszabály adhat, a mi közönségesen úgy történik, hogy a jog eleve meghatároz bizonyos módokat, mint olyanokat, melyekkel a tények nyers anyaga feldolgozandó, alakítandó, ha azt akarja valaki, hogy velők a jog számoljon. A régi római jog e tekintetben is különbözik az újabbaktól; mert az ő módjai a szó legszűkebb értelmében vett meghatározott módok (*certi modi*), intézkedései megkötöttek és kimerítők azaz: a cselekvénynek a jogtételt kifejező szavakhoz szigorúan kell alkalmazkodnia: „*legis actiones — quod legum verbis accomodatae erant*“, és más módon, mint a jog által megállapítottan, nem lehet a szándékolt jogi eredményt elérni: „*ut vel qui minimum errasset, litem perderet.*“¹⁾ A római jogászok valahányszor a *servitus* elvileges részét érintik, különös kedvvel emelik is ki, hogy az a személyiséggel önmagában véve ellenkezik: „*contra naturam*“ féle állapot.²⁾ Szerintük is csak a jog útján létezik tehát; ennél fogva keletkezésénél meg kellett, hogy legyenek azon „*certi modi*“, a melyeket fennébb egész általánosságban jeleztem. Vajjon meg van-e ez a legrégebbnek állított keletkezésnél?

4. A római jogászok általános szólásmódját: „*servitus est constitutio iuris gentium*“, „*iure gentium servitus invasit*“, határozottabb módon azt hiszem csak így fejezhetjük ki: a legyőzött ellenség, magának a legyőzöttségnek következtében rabszolgává lesz; a mint e formát *Justinianus* *compiler*ai csakugyan használják is. „*Servi autem . . . fiunt iure gentium*

¹⁾ Gaius, IV. 11, 30. Kifejezéseim a római magánjogi peres eljárásból vannak véve, de tudva van, hogy a „*legitima verba*“ szigorú szabály a *ius civile* minden intézményénél.

²⁾ A többi közt p. Florentinus a fr. 4 § 1 D. I, 5.

id est ex captivitate.“¹⁾ Captivitas tehát = servitus. A következtetésben nem látok hibát, és mégis ellenkezik az intézmény lényegével épen úgy mint történeti adatainkkal. Arra nézve, hogy ex captivitate nem szükségkép, ipso iure, a szolgaság keletkezett, nem akarom argumentumul felhozni, hogy Róma városa a hagyomány szerint népessége tekintélyes részét épen egymásután levért szomszéd városok népességéből kapta; ellenkezőleg oda törekszem, hogy ama jogi tételekből magukból, mint legközvetlenebb alapból induljunk ki. És még azon anachronizmust is felveszem, hogy abban az időben, midőn a rabszolgaság keletkezett már megvolt a *ius gentium*. *Ius gentium* alatt azonban e vonatkozásban csak olyan nemzetközi jog félért érthetvén, természetesen azon kérdés áll mindjárt előttünk: minő tételeket ismert el a római nép nemzetközieseknek? A XII. táblás törvényig biztosan lehet állítani, a római jognak erre nézve csak egyetlen, kimerítő tétele volt: az ellenség, azaz mind az a mi a római jog körén kívül van, legyen az ember vagy vagyon, jog nélküli.

Többet mint a mi e tételben foglaltatik az őskorra nézve nem tudok kimutatni, s nem is hiszem, hogy lehessen kimutatni. Ama tétel azonban tisztán negatív tartalmú; belőle tehát önmagában véve mit sem lehet származtatni, és a római jog sem származtatott csak abból soha semmit. De igen is felhasználta ezen állapotot egy másik pozitív tételének konstruálásánál: az u. n. *occupational*. A személyek és az emberi munka vagy a természet által létesített javak miután rájuk nézve a jogot az általános rendezőként ismerték el, nem maradhatnak állandóan e hatalom körén kívül: a jognak tendenciája e tekintetben mindig agresszív volt és marad. A mi még az anyagi javak tekintetében az emberé, az a jog által az övé; a mi a jog által nem az emberé, az nem csak nem az emberé, hanem a joggal sines még semmi vonatkozásban, tehát: a senkié és semmié: „*res nullius*“ a mint a jogi nyelv kifejezi. De ha valami a senkié, lehet az akárkié, s mert a javak célja, hogy valakié legyenek: kimondja a jog, hogy: a mi még a senkié, azé lesz, ki más megelőzőleg a magáévá teszi. Így lesz az *occupatio*, a foglalás, a jogoknak egyik szervezési vagy alapítási módjává, a melynél tehát a senkiiség állapota csak egy feltétel arra, hogy a szerzés érvényesülhessen. A rómaiaknak elszórtan előforduló nyilatkozatait összehasonlítva, nem hiszem, hogy nehézségbe ütköznék az a feltevés, mely szerint azon tételnek: *servitus est constitutio iuris gentium*, jogi alap-

¹⁾ §. 4. J. I. 3. fr. 5. §. 1. D. I. 5. „*iure gentium servi nostri sunt qui ab hostibus capiuntur. . .*“ (Marcianus).

eszméje tehát csak az occupatio. És mert az ellenségnek nem csak javai, hanem önmaga is a jognélküliség állapotában levőnek lett felfogva, nagyon közel is áll azon következtetés, hogy a rabszolgaságot létesítő jogi tétel az occupatio tétele; s ennek folytán talán igaza van azoknak, kik a rabszolgaság eredetét az erősebb jogára, a háború jogára viszik vissza. Az ellenség jognélküli, res nullius; az a ki tehát legelőször hozzá fér, lefoglalhatja, megszerezte, a magáévá teszi, tehát a jog segítségével, vagy a jog által arra jogi viszonyt alapít. Hiszen csak lehetne ezt kicsinált dolognak venni, magam is örülnék rajta; mert azt hiszem, hogy ha az ember valamit tudományosan keres, nem tesz úgy mint a gyermek, a ki hogy tovább élvezze a bújoska ingerét, behunyja szemét, midőn elmegy az elbujt pajtáska mellett. Nem csinál az ember nehézséget ott, a hol van már nehézség úgy is elég; de nem szabad azt sem tenni, hogy a hol valódi nehézség van, ne számoljunk vele; hogy ne lássuk meg, csak azért, hogy következtetéseinknek útjába ne álljanak. És pedig így tesznek az occupatio gondolatának kérdésünkre vonatkozó alkalmazásával. Ime azon nehézségek meket nem szoktak látni.

5. Nem lehet kétségbe vonni hogy az ó-kor népeinek jogában egyik alapvonás: jogi állapotokat csak saját jogaiknak szempontjából ismerni el. A római jog fejlődési történetében épen az az egyik legfontosabb momentum, a mely ezen alapeszme tágitását eszközlé. És ezen nehézségnek meg van a maga természetes oka; a jog természeténél fogva, nem az invasio, hanem a nemzeti élet belsejéből kiinduló fejlődés útján keletkezvén. A régi jogban még teljes erejével fellépő emez alapeszmének következménye azután a jogalapítási módoknak fennebb jelzett zárt rendszere. Arra nézve, hogy a rabszolgaság kezdetleges contingensét captivi adták, azt kellene tehát mindennek előtt kimutatni: vajjon az occupatio elve benne van-e már a régi római jogi eszmekörben? Forrásaink alapján ezt bizonyítani teljes lehetetlenség. A későbbi római jogban megvan ugyan az a sajátzerű dualismus inkább mint ellentét, mely szerint a jogi szerzősmódok két úton haladhatnak: a ius civile és ius gentium szerint és ez utóbbi kategoriában ott találjuk az occupatit is. De épen e dualismus történeti fejlődése tanúsítja, hogy kezdetben és azután is hosszú időn át, ez nem volt így, hogy a jog egész területén az egységesség elve uralkodott; vagyis, hogy jogok csak a kizárólagos jog, a ius civile által megállapított módokon voltak alapíthatók, melyek között nincs ott az occupatio. Sőt úgy áll tulajdonképen a dolog, hogy még a későbbi jog szerint is a foglalás csak a tényleges alap, a kiindulási pont a jog megszerzésénél, és csak a meny-

nyiben a birtoklási állapottal áll okozatos kapcsolatban (causa possessionis), eredményezi azt az állapotot, a melyet, „in bonis esse“ kitétellel szoktak jogilag kifejezni. Így van ez a magánjogban, mondhatná valaki, de nincs így a római közjogban; már pedig itt ezzel kell számolni, mert a háború joga túl megy a magánjog körén.

Megmondhatnám ugyan mindjárt itt, hogy az én felfogásom szerint épen abban rejlik a rabszolgaság feltüntetésénél észlelhető hiányok és következetlenségek egyik fő oka, hogy közönségesen a közjog szempontjából szokták felfogni; holott a l a p e s z m é j e és e g é s z s z a b á s a nyilván a magán jogra utal. A mit, ha képes vagyok igazolni, feletem a fennebbi ellenvetésre is. De nem akarok kitérni a közvetlen felelet látszólagos szükségessége elől sem. Lássuk tehát: van-e a római közjognak olyan tétele, mely szerint az elfoglalt res nullius a foglalás ténye következtében ipso iure egy jogi állapotba, tehát a rabszolgaság állapotába jut. Azt hiszem így kell a kérdést feltenni.

6. Folytonos háború közepette felnőtt, de különben is harcias jellemű népnél, a milyen a római volt, nem volna meglepő annak feltevése, hogy ő mind azt, mit lándzsájával hódít el, kiválóan a sajátjának tekinti, vagy a mint Gaius ezt a tulajdon jognak perbeli érvényesítési módjánál kifejezi: „festuca autem utebantur, quasi hastae loco, signo quodam iusti domini, quod maxime sua esse credebant; quae ex hostibus cepissent. . . .“¹⁾ Az elhódítás vagy foglalás tehát jog-szülő tény épen a maga közvetlenségében, vagy tárgyunkra alkalmazva: a leverte ellenség rabszolga. E szerint az ex hostibus capere hatása a „iustum dominium,“ tehát a ius civile köréből való. Ámde, hogy csak Gaiusnál maradjak: hogyan egyezik ezzel annak egy másik épen ily általánosságban tett kimondása: „Ea (quoque), quae ex hostibus capiuntur, naturali ratione nostra fiunt“²⁾ tudva azt, hogy a ius civile-nek sehol sincs „naturalis,“ hanem csak „civilis“ ratioja? E kimondása Gaiusnak helyesebbnek látszott pedig már csak azon okból is, mivel holott az abban kifejezett eszmét az előbb idézett helyben csak egy antiquitás magyarázhatása végett használja, az utóbbin mint alapszmet ismétli azon szerzési módokra nézve, melyeknél civilis ratiót felhozni nem lehet; a melyeknél tehát bizonyos módon alakult ténylegesség a kiindulási pont a további jogi ala-

¹⁾ Gaius, IV, 16.

²⁾ Gaius, II, 69.

kulásra. Mi a legyőzöttség, a *captivitas*? A hogy legalább én látom, a régi jog szempontjából nem egyéb, mint megszakítása azon összeköttetésnek, melyben a legyőzött fél saját népe egészével a legyőzöttség előtt állott: egyelőre egyéb semmi. A római ez állapotot a halálával hasonlítja össze, de hozzá teszi az abból való feltámadhatást is, még pedig azon fictionak segítségével, hogy az említett összeköttetés egy perczig sem volt megszakadva: „*ac si captus ab hostibus non esset.*” Schol sem fordul elő forrásainkban, hogy a *captivitas* állapotából ugyanazon módokon lehetne szabadulni, mint a *servitus*ból; már pedig ha a *captivus*=*servus*, akkor a szabadulási módoknak, ha részben is, közösöknök kellene lenniök. Olvassa csak figyelemmel valaki a Pandekták 49-ik könyvének 15-ik czimét, s meg fog győződni bizonynyal, hogy a két fogalom *captivitas* és *servitus*, dacára annak, hogy személyesítve azokat egy pár fragmentumban változtatva használja a jogász, lényegileg véve egymástól különbözők, s hogy az analogia egyelőre csak a jogi *activitas* teljes hiányában, de nem az állapot egészének összevágó voltában fekszik. A *captivitas* nem definitív állapot, a mit igazol a többi közt azon körülmény, hogy a békekötéstől függ a *captivi* sorsa. A békekötés dönti el, kik térhetnek vissza hazájukba, a midőn azután semmi közvetítő jogi tényre nincs szükség, hogy a visszatérés után az illető, előbbi polgári állását folytathassa. Sőt többet találunk forrásainkban, azt t. i. hogy a békekötés alkalmával maga a fogoly is dönthet további sorsa felett: hazajöhet vagy marad az ellenségnél: „*sua voluntate apud hostes mansit.*”¹⁾ Mit tesz ez, ha nem azt, hogy a *captivitas* még nem definitív állapot? A *captivus* egyelőre holtak tekintetik, de feltámadhat saját erejéből is. A rabszolgát is holtak veszik a rómaiak, de olyannak mely a maga erejéből semmi körülmények között soha fel nem támadhat! Honnét o szembeötlő különbség, ha két állapot ugyanazonos? Csak onnét, mert a rabszolgaság létesítésénél egy más tényező is közreműködött, mely ezen hatást természetete szerinti szüli. Ez a tényező pedig nem lehet más mint a *ius civile*, az az azon jogi mód, mely a tényleges állapotból jogi állapotot létesít. És mentől tovább fogunk ezen állapot szabályozásának vizsgálatánál hatolni, annál több bizonyítékot mutathatok fel nézetem mellett. Vegyük csak a legközelebbi kérdést: mi történik a háború bevégezése után?

7. Történeti adataink erre azt felelik: az elfoglalt terület-

¹⁾ fr. 20. D. XLVIII, 15: „*Si captivus, de quo in pace cautum fuerat, ut rediret sua voluntate apud hostes mansit, non est ei postea postliminium.*” v. ö. fr. 28. D. i. h. (Labeo).

nek egy részét meghagyták a legyőzött népeesség birtokában; másik részét a római állam magának tartotta fenn mint a *ager publicus*-t, részben mindvégig ilyen minőségben, részben pedig a törvényhozás külön határozata (*lex agraria*) alapján, egy külön e célra kiküldött hatóság által Róma polgárai között kiosztva. A mozgó vagyont, tehát a zsákmányt szorosabb értelemben véve, az *imperator*, a hadvezér, *imperium*-ánál fogva, kiosztja katonái között természetben, vagy eladatja és a vételért osztja ki; vagy végre eladatja ugyan, de a vételért nem osztja szét, hanem az *aerarium*-ba beszolgáltatja. Az eladást azonban (*Dionysius* tudósítása szerint) sohasem maga, hanem a *quaestor* teljesítheti és pedig a szokott módon: *sub hasta, sub corona*. A zsákmányt a hadvezér magának ép oly kevésé tartja meg, mint a mint kötelezi a katonát hadi esküje, hogy a szerzett zsákmányt előljárójának fogja átadni és abból semmit de a legesekélyebb értékig, sem vissza nem tart sem a közösből el nem vesz.¹⁾ E tételek szerint tehát az egyénre nézve az *ex hostibus manu capere* soha sem közvetlen szerzés mód; a mi által pedig arra jogot szerez, mindig a *lex*, vagyis az ez által rendelt *venditio sub hasta* vagy *Varro* kifejezése szerint „*e praeda sub corona emere*.” Elhódítás nélkül természetesen nincs zsákmány, nincs mit eladni; de éppen oly bizonyos, hogy jogi jellegét a zsákmány csak ama jogi módok által nyer, vagyis hogy az eredeti jogi okok ezen jogi módok alkalmazása képezi; minek folytán ha annak a jogi állapotnak, a melyet *servitus*-nak neveznek, keletkezési okát keressük csak a *ius civile* körén belül fogjuk csupán meg kaphatni.

8. Ámde vajjon ez azután csak irány változtatás-e? Kétségkívül sokkal több valami. Mert ha a szolgáltság szülő oka, a *ius civile* körén belül van, akkor először is fel kell vennünk azt, hogy maga a *ius civile* állapította már meg annak mivoltát is; és másodszer mert a *ius civile* éppen azért *ius civile*, mivel nem más nép jogából van véve, nincs okunk fel nem tehetni azt: hogy a rabszolgáltság magának a római közéletnek is lehetett egyik formációja, hogy az első rabszolga nem az elfogott ellenség volt, hanem éppen ellenkezőleg Rómának saját népeességéből került ki. És vajjon nem így áll-e a dolog? Én így képezem. E feltevésemet közvetlen adatokkal nem vagyok ugyan képes bizonyítani; de hiszen, a mint megkísértém kimutatni, a közönséges felfogás mellett felhozni szo-

¹⁾ Az ide vonatkozó forrás helyek közül csak a következőkre utalok: fr. 20. §. 1. D. XLIX. 15. fr. 16. D. XLI. 1. fr. 13. D. XLVIII. 13. fr. 21. D. XLIX. 14. *Dion.* VII. 63—64. *Liv.* II. 42. V. 26. X. 46. *Polyb.* X. 16. *Cic. d. leg. agr.* II. 21. *Gell.* XVI. 4.

kott bizonyítékok sem állanak valami nagyon szilárd alapon. Másfelel, ha nézetemet mégis sikerült megállíthatni, ennek alapján könnyen tudnám azután meggyarázni ama nagy különbséget, mely a rómaiaknál a kezdetleges és későbbi rabszolgai bánásmód között a római írók által említve van: a mely nyilatkozatok a legújabb jogtörténészeket azon minden esetre téves, mert következtelen feltevésre vezették: hogy a római rabszolgaság nem volt soha teljes negatioja a jogi alanyiságnak, hogy a római tétel: in servorum condicione nulla est differentia „egyszerűen nem igaz,“ hanem igaz az ellenkező, hogy magában a rabszolgaságban is lehet jogi különbféleséget megállapítani, a melyek segítségével jogi forrásaink nyilatkozatait a rabszolga vagyoni viszonyai, cselekvő jogi ténykedése stb. felől könnyen lehet azután magyarázni; vagyis: egy egészen új fejezettel kell a római jogtörténetet kiegészíteni.').

9. A mint már fennebb érintém a római felfogás szerint a rabszolgaság az általános emberi állapottal ellenkezik. Feltehetjük tehát mindenek előtt azt, hogy rómaiisan szólunk, ha azt mondjuk, a rabszolgaság egy a priori jogi állapot. Ha pedig jogi állapot, akkor kellett egy olyan jogi kategoriának is léteznie, mely a rabszolgasági viszohnál alapul szolgált. Rabszolgaságnak eredetéről fennebb jelzett nézetemet ennél fogva megállapítottnak is fogom vehetni, mihelyt bebizonyítottam azt, hogy azon alapul szolgált jogi kategória eredetileg római, *ius proprium civium Romanorum*.

A rabszolgaság az ember jogalanyiságának abszolút negatioja. A positivum tehát azzal szemben szintén csak az abszolút lehet; a mint hogy a római dominusnak rabszolgája feletti hatalma mind végig ilyen is volt. Meg van-e ezen abszolút hatalmi viszony az ősi római jogban? Annyira benne van, hogy az ősi jog minden irányban csak is ezen alakban nyilatkozik. [De meg kell jegyezniem, hogy midőn a régi római jog egészére alkalmazom azon kategoriát, azt értem alatta, hogy az alanyi jog nincs inhaerens kötelezettségek által korlátozva, tehát e fogalom általában véve nem zárja ki más jogoknak létezését, mint a despotismus, hanem csak annyit tesz, hogy a jogok egymás fölött nem állhatnak.] Ezen alapeszme legszembeötlőbben, a köztársasági magistratura egyik legsajátosabb intézményében, a collegialitásban nyilatkozott, melyet nézetem szerint jogilag nem is lehet másképen megérteni; de ott van a magánjog intézményeiben is, csak többé vagy kevésbé előtérbe állítva; a mit eléggé bizonyít az a tény, hogy a római jogfejlődés

) Az idevonatkozó irodalmat értekezésem későbbi részében ismertetni fogom.

egyik fő iránya, ezen alapszémének a fejlődés közben változó létállapotokkal való harmonikus alakítása. Ez az eszme az, mely a jogokban a rómaiaknál mindig kiérezhető egységeséget szül, melylyel szemben a jogok változatossága, a kiágazás kép-lete alá csik.

Vizsgálja csak valaki okozatos vonatkozásaikban a római magánjog egyes intézményeit, s rá fog jönni bizonyosan arra, hogy azoknak kiindulási és középpontja: a családfői hatalom, az a mit a relative későbbi idő jogi nyelve: potestasnak nevez. [Római jogról levén szó nem kell talán mondanom, hogy a családfői hatalom nem áll szükségképi vonatkozásban a természeti, vérségi összeköttetéssel. A patria potestas, mint a római fejezi ki nem „naturalis,” hanem „civilis” racion alapszik, a mi azt teszi, hogy tisztán jogi fogalom]. De a potestas szó rem az eredeti kifejezés ama hatalmi viszonyról. Az eredeti manus, a mire utal már az a körülmény is, hogy e szó a naiv természetember symbolikus, az abstractot még kifejezni nem tudó szótárából való.)

10. De hát mi ez a manus? Manus a közönséges értelemben a kéz. A természetember azonban a kézzel nem csak fog, dolgozik, hanem jelképez és beszél is. Nála a kéz az egyéni erő, a hatalom jelképes szava, a minek folytán bejut azután a jog nyelvébe is. Kezemben „in manu” van, nem symbolice szólva annyit tesz: hatalmamban van. Kiadom, kibocsátom kezemből „de manu mitto,” hatalmam alul felmentem, szabadságot adok: „datio libertatis.” Akkor, mikor a nép esze az abstractot és általánost még nem bírja el, csak symbolumok segítségével fejezheti ki magát és a concreten túl nem ér el. Önként ismétlődik pedig a symbolum mindenütt, a hol valami az alapfogalommal kapcsolatban van. Mert a jog fogalma az ősi rómainál a konkrét „kézben létben” rejlik, innét van, hogy annak szerzésmodja: „manu capio;” tárgya: „mancipium,” és védelme: „manum adserere.” Ha történeti adataink világosan nem is mondanák, már ez a nyelv maga adja, hogy a manus által kifejezett egyéni hatalom, az u. n. alanyi jogosultság nem lehetett más mint absolut. A történeti jogtudományban nincs is vélemény különbség arra nézve, hogy a pater familias hatalma jogilag teljesen korlátlan és független a családdal épen úgy mint az államközség általános hatalmával szemben. De nem csak korlátlan hanem kimérintő is. A régi jog nem ismeri még az alanyi jog ama specificatioját, a melyet a későbbi feltüntet. A jognak szétszedése dologi, kötelezési (személyi), családi és örökösödési jogok szerint még ma is csak dogmatikus alapon áll,

1) L. erre nézve értekezésem a „Jogtud. Közöny 1875. 25. sz.

s nem is mondok valami újat, ha megjegyzem, hogy a specifi-
 cus momentum e kategóriák felállításánál még elég dolgot ad
 a jogtudományunknak. Miként a közjogi téren a római magistratus
 imperiuma egységes és kimerítő, azaz a benne foglalt admi-
 nistratív jogositványokra nézve sem személyi sem dologi meg-
 különböztetéseket meg nem engedett, így volt ez abban a kis
 családállamban is, melynek főnöke „princeps familiae“ a pater
 familias, melynek hatalmi kategóriája a manus. Nincs is a régi
 jognak ezen vonatkozásban más kifejezési módja csak ez: „fa-
 milia in patris manu est“, de a mely kimondásban a manus
 tehát szembeötlőleg az egységes jog symbolicus jelzője. Hogy e
 kitétel a hatalmi viszony ősi kategóriáját fejezi ki, hogy az tar-
 talmilag az abszolút és osztatlan jog volt, bizonyítja a római
 íróknak szólás módja a legrégibb közhatalom jellemzése alkal-
 mából is. Így mondja p. Pomponius: „et quidem initio civitatis
 nostrae populus, sine lege certa, sine iure certo primum agere in-
 stituit, omniaque manu a regibus gubernabantur.“¹⁾ mely felfo-
 gásnak rómaiak voltát, hogy csak egyet említsek, igazolja Ta-
 citus ismert helye: „Urbem Romam a principio reges habuere,
 libertatem et consulatum L. Brutus instituit,“ és egy más helyen:
 „Nobis Romulus ut libitum imperitaverat.“²⁾ Felfogásom mellett
 szól végre az a tény is, hogy mikor a későbbi értelmi és jogi
 fejlődés következtében, a jogi nyelv a symbolismust elhagyva
 elvontabb kifejezéseket is könnyűséggel használ, még mindig
 előfordul a manus és potestas felváltva használva, daczára
 annak, hogy a manus már akkor a férjhatalom specifikus ki-
 fejezője.³⁾

11. Ha mind ez helyes, akkor ennek segélyével közvetlen
 közelébe jutottam annak, a mit keresek, mert a rabszolga ősi
 neve, a „mancipium“ határozottan semmi más, a tárgyila-
 gosult manusnál. De habár a manus tisztán rómaiak ter-
 mészetéről nem is kételkedhetni, mind a mellett, mert a rab-
 szolgaság jogi formája általában a tulajdonjog szempontjából lát-
 szik kiindultnak, a későbbi római jognak pedig erre nézve ket-
 tős alapja van: megvizsgálandónak tartom egy részről azt, vaj-
 jon nem a ius gentium-féle tulajdonjogi forma képezte-e a rab-
 szolgai viszony alapját; másfelől, vajjon a Mancipium kitétel, a
 szolgaságra vonatkoztatásában, kifejezi-e az activ oldalt is, más
 szavakkal egyenlő-e a későbbi fejlettebb nyelv dominica potes-

¹⁾ fr. 2. §. 1. D. I, 2.

²⁾ Tacitus Ann. I., 1. III. 26. Az állami és családi hatalom analo-
 giája minden irányban ki is mutatható. L. röviden összefoglalva Böcking,
 Pandecten d. röm. Privatr. 43. §. Különb. Lange, Röm. Alterthümer I,
 201 és k. old. és mások.

³⁾ L. idéz. értekezésemet.

tas-szával? E két kérdésre ha felolni tudok, azt hiszem ki is meritettem: azután mind azt a mit jogi szempontból felfogásom ellen nehézségnek lehetne venni.

E kérdések elsejére nem adhatnák rövidebb és jobb feleletet, mint a milyen Gaius következő helyében foglaltatik: „... apud peregrinos unum esse dominium: nam aut dominus quisque est, aut dominus non intellegitur. Quo iure etiam populus Romanus olim utebatur: aut enim ex iure Quiritium unusquisque dominus erat, aut non intellegebatur dominus, sed postea divisionem accepit dominium ut alius possit esse ex iure Quiritium dominus alius in bonis habere. . .”¹⁾ Legfeljebb az „olim“ kelthetné itt valakiben azon ötletet, hogy ana kimondás csak a rabszolgaság keletkezése előtti időre szól; és hogy e hely bevezetésében Gaius a római ősi állapotot épen a peregrin joggal, tehát talán épen a ius gentiummal hasonlítja össze. E kételyt azonban könnyű eloszlatni. Gaius nyelvében ugyanis az „olim“, mely magában véve minden esetre határozatlan idő jelző, nem valami történet előtti idő felét jelent, hanem mondhatni technicus értelme van épen úgy mint az általa szintén kedvelt hasonlóan határozatlan jelzőknek: „paulatim“ „postea.“ Általánosságban akkor használja az „olim“ adverbiumot, midőn saját korabeli állapotokat a köztársasági időből valókkal ellentétesen akarja feltüntetni, épen úgy mint ezt a classikus jogászok a „veteres-“szel általában szokták tenni. De használja Gaius a mint több helyéből kivethetem különösen a város építése utáni negyedik-ötödik századokra vonatkoztatva.²⁾ Minden esetre tehát oly időszakról, midőn már a szolgaság régen ismert volt. És mert idézett helye utolsó részében a „duplex dominium“ keletkezését igen helyesen későbbi fejleményként tünteti fel, hogy az említett kétely második részével megállhasson, a római jógélet mindjárt egy visszafejlődéssel kezdődik vala, a melynek aztán csak gyógyítása az ötödik század után következett ius gentium és ius civile szerinti dualistikus haladás. Ha tehát a rabszolgaság jogi alapeszméje a tulajdonjog fogalmában rejlik, akkor az, a ki annak eredetét a ius gentiumra viszi, nem állít kevesebbet mint azt, hogy a tulajdonjog dualistikus alakja Gaius világos tudósítása ellenére már a XII. táblás törvény időszaka előtt is alkalmazva volt. Ez ugyan eddig elé tudtommal még senkinek sem jutott eszébe. De ha ismét magyarázatom helyes, vajjon valami lehetetlenséget mondok-e, ha azt állítom, hogy a rabszolgaság római alakjában a római életkörön belül is keletkez-

¹⁾ Gaius, II, 40.

²⁾ Így péld. Gai. I, 122. 157. III, 40. 49. IV, 48. 108. stb.

hetett? Hiszen, az kétségtelen, hogy éppen római felfogás szerint a szolgáltság csak a tételes jog műve; s ha már az időben *ius gentium* nincs, a *ius civile* pedig *ius proprium civium Romanorum*, mely más népnél nem fordul elő: hol lehet gyökere a *servitus*nak?

12. Egy adatom van csak, mely felfogásomat különösen alkalmas kétségessé tenni. Míg ugyanis Gaius a szabadon született családtagok és a feleség felett gyakorolt hatalomról határozottan kiemeli többször, hogy az eredetileg és tisztán római nemzeti felfogás eredménye, éppen ilyem határozottan állítja, hogy a *dominica potestas* „*iuris gentium est.*“¹⁾ Erre ugy látszik csak azt lehetne mondani: vagy Gaius tévedett, vagy én tévedek. Talán kiegyenlíthető a dolog ezen kissé kellemetlen izü alternativa nélkül is. Olvassa csak a kételkedő figyelmesen Gaius első *commentarius*ának 116, 117 és a részben ugyan ma már csak megrongáltam létező 1.8 §§-ait, s talán ki fogja venni, hogy a *mancipium* ezen forrás helyekben a *patria potestas* által létesíthető állapotra vonatkozik, hogy tehát ez utóbbit feltételezi, arra megy vissza, tehát természetesen annak jellegét hordja magán; ha az *iuris civilis*: vajjon lehet-e a *mancipium*, a *dominica potestas* „*iuris gentium*“? De ismét azt mondhatná valaki, hogy Gaius e helyen a család szabadon született tagjainak *mancipatio*járól szólván, innét az egymást feltételező viszony a *potestas* és *mancipium* között; továbbá, hogy mint ezt az újabb jogtörténészek éppen Gaius *commentarij*ának nyomán közönségesen felveszik, a *mancipium* és *servitus* között különbség volt, a mennyiben a *mancipium* nem volt tiszta jognélküliség. Felelek ezekre is. Először is azt, hogy Gaius eme fejtegetéseinek közös ezim feliratául teszi oda a 116. §-ban: „*Superest, ut exponamus, quae personae in mancipio sint*“ és a következőkben a szabadon születettek és rabszolgákra közös szempontból tárgyalja a *mancipium* keletkezési módját; a 120. §-ban például világosan összefoglalólag mondja: „*Eo modo et serviles et liberae personae mancipantur;*“ sőt a 121. §-ban még különösen egy kivétel felemlítésével akarja ezt megerősíteni: „*In eo solo praediorum mancipatio a ceterorum mancipatione differt, quod personae serviles et liberae, item animalia, quae mancipii sunt, nisi in praesentia sunt, mancipari non possunt.*“²⁾ Gaius tehát az idézett helyben nemcsak szabadon születettekről, hanem a rabszolgák feletti hatalomról szól. A mi

¹⁾ A 123. §-ra, mely szintén magyarázatom mellet szól, nem akarok azért hivatkozni, mivel csak nagyon kézagos állapotban van meg. L. Studemund kiadását. Kiegészítve Huschke Gaius kiad. 3 edit.

²⁾ Gaius, I, 117, 123, 138.

pedig az ellenvetés másik részét illeti, csak röviden felelek, hogy az a különbség, a melyet az újabb történészek a *mancipium* és *servitus* között felvesznek, begyőzőleg kimutatva nincs; a mi nek legjobb próbája, hogy tekintélyes újkori jogtörténészek, talán a legtekintélyesebbek, épen a kettőnek ugyanazonosságára vélik alapíthatni azon nézetüket, hogy a családgyermek viszonya a családfőhöz szintén a tulajdonjog szempontja alá esett. Ámde lehet Gaiusból magából is argumentálni. A *mancipált* szabadon szülöttek jogi állapotát Gaius nem képes másképp csak a rabszolgaéről vett kifejezésekkel leírni. Így mondja például, hogy ezen állapot létesítése csak akként történhetik: „*quo etiam servi mancipari possunt*;” hogy: „*mancipati mancipataeve servorum loco constituuntur*;” „*ii qui in causa mancipii sunt, quia servorum loco habentur*. . .” Legjellemzőbb pedig az, a mit az előző hely folytatásában különösen hangsúlyoz, hogy t. i. a *mancipati* annyira egyenlő helyzetben vannak a rabszolgákkal „*ut ab eo cuius in mancipio sunt neque hereditatem neque legata capere possint, quam si simul eodem testamento liberi esse iubentur, sicut iuris est in persona servorum*.“

13. És most már vegyük a *mancipium* szót, s kérjük igaz e azon fennebb használt kifejezésem, hogy nem egyéb a tárgyilagossult *manus*nál, vagy is más szavakkal az ő jog tulajdonjoga?

Annyira igaz, hogy nincs is más szava a régi jognak a tulajdonjog kifejezésére. A tulajdonjog csak dolgokra vonatkozatható, a régi római gazdasági körnek tárgyai, melyekre a *quiritarius* jog kiterjedhet: a (res) *mancipi*. Még ma is ugyanazonosítja a közélet az alanyi jogot annak tárgyával, mert az elvont jog ma sem mozog oly könnyen a közönséges észjárásban. Hát még azon időben, midőn az egész jogélet csak konkrét jelleggel bírt. A tulajdonjog fogalmának, mely pedig az időben a római jogéletben tiszta felismerést talált, csaknem a köztársaság egész ideje alatt, csak egy körülírtas kifejezési módját, a „*meum est ex iure Quiritium*“ ismerjük. Ez pedig a *vindicatio*val van összefüggésben, és nincs adatom, hogy a nem vitatott jog kifejezésénél is alkalmaztatott volna. Míg ellenkezőleg vannak olyanok, melyekből a *mancipium* ezen irányban való alkalmazására lehet következtetni, vagyis, hogy a *mancipium* nem csak a szenvedőleges jogviszonyt, vagy annak tárgyát, hanem az *activumot*, az alanyi jogosultságot is kifejezi. Ezen értelemben használják a „*lex mancipii*“, „*mancipio accipit*“, „*mancipio datur*“ szólásmódokat¹⁾ Ha e szólásformákat

¹⁾ A tulajdonjog ily értelemben való kifejezésére használja még Cice-ro. ad fam. VII. 29: „ . . . fructus est tuus mancipium illius.“ Epist. ad Brut. I. 16: „ . . . ut esset sui iuris ac mancipii republica.“ Senec. epist.

a régi jog természetéről előbb tett észrevételeim szempontjából vesszük, épen olyan természeteseknek is fogjuk találni, mint a mily természetes az, hogy az ősi jog collectiv jogi categoriáját (manus, potestas) a haladó fejlődés, különösen a római jogtudomány analtikus iránya szétszedi, és újakat alkotva új kifejezéseket is hoz forgalomba. Jellemző marad minden esetre, hogy a tulajdonjog jelzésére, a classikus jogászok által már használt „dominium“ kifejezés Cicero korában még nincs forgalomban; hogy még Ulpianus a rabszolga feletti jogot a „manus“ és „potestas“ összekötött alkalmazásával tünteti föl.¹⁾ Pedig a római joggal a technica mondhatni veleszületett, nem csak, hanem a pontificalis interpretatiótól kezdve fel a jog classikus korszakáig, a jogfogalmak megállapításánál egyik kiváló gondtal ápolt tényező.

14. Összefoglalom fejtegetésem gondolat menetét.

A római rabszolgaság kiindulási pontja jogilag véve nem esik a ius gentium körébe, mert az annak megfelelő jogi categoriát az akkori ius gentiumban nem lehet megkapni. Az egyetlen jogi mód ezen irányban csak az occupatio volna, de ez a régi római jog intézményei közül egészen hiányzik, sőt később is a jogszerzésnek csak tényleges, nem jogi kiindulási pontja. Ugyan így állunk a captivitas-szal, mely szintén nem definitív állapot, s ezen kívül szabályai a szolgaságra szólóktól lényegesen eltérnek. A captivus és servus között található analogia csak a jogi activitas hiánya, de nem az állapot egészének összevágó voltából kerül ki. A rabszolgaságnak jogi alapja nem is a közjogban, hanem a magánjogban keresendő. Ezen irányban haladva a személyiségnek a rabszolgaságban kifejezést talált abszolút negatíójának megfelelőleg ott találtuk a manus-t, mint az abszolút jog ősi categoriáját. Hogy a manusnak civilis

mor. IX. 1: „... nihil dat fortuna mancipio.“ Dial. XI. 10: „Rerum natura... non mancipio dedit, sed commodavit.“ Lucr. de R. N. III. 971: „ritaque mancipio nulli datur, omnibus usu.“ A római jogászoknál a mancipio dare és mancipio accipere, közönséges szólásmódok. Ezért a mancipiumot az alanyi jog ősi kifejezőjeként a római jognak és római nyelvnek kiváló ismerői közönségesen fel is veszik. Így a többi közt Böcking (Pand. 135. §.), Schilling (Lehrb. f. Inst. u. Gesch. d. röm. Privatr. 31. §. 146. §.), Dirksen (Manuale Latinistis fontium iuris civilis Romanorum, p. 564.), Rein (das Privatr. und der Civilpr. der Römer, 198. 293. old.) stb. A francia irók közül eltér Accarias (Précis de droit Romain (1879), no. 200. p. 478.) azon egyetlenül felhozott okból, hogy a forrás adatok, melyekben a mancipium ily értelemben használtatik nem jogászoktól erednek; mintha bizony a római jogi nyelv is annyira el lett volna rontva, mint a mai! Egyébiránt az idézett irók vonatkozó helyeinek megolvasásával, nem lesz nehéz azon indok felületet belátni.

¹⁾ Fr. 4. D. I. 1: „... qui in servitute est, manus et potestati suppositus est.“

és nem naturalis ratiója volt, kétség alá sem jöhet. A manus pedig a régi jognak collectiv categoriája lévén, a tulajdonjogot is magában foglalja, mely az alapintézmény természetének megfelelőleg semmi vonatkozásban sem áll a tulajdonjognak a későbbi időben kifejlődött ius gentium féle alakjával; tehát a dominica potestas ius gentiumra vezetését ez oldalról is kizártnak vehetni. Másfelől alig szenvedhet kétséget, hogy a rabszolgai állapot kimerítő megjelölésére szolgált kifejezés: a mancipium, mely mint jogintézmény állandóan és kiválóan ius proprium civium Romanorum. Ennek keletkezését más mint tisztán ius civile féle módok által nem ismerjük, a keletkezési mód pedig a római felfogás szerint elválaszthatatlan az általa alapított jogviszony mivoltától, a minthogy a római rabszolgaság hatásában soha se is volt más, mint tisztán a ius civile szabályai szerint felfogva; holott, ha alaptétele iuris gentium volt volna, a római jog dualistikus fejlődése következtében semmi sem akadályozná vala. a ius gentium alapján legalább is a ius civilevel parallel haladó fejlődését, ugy mint ez a római magán jogok, és épen a tulajdonjognál is történt. Meglevén tehát az ősi római jogban azon jogi fogalom a melyen a szolgaság is alapult, én legalább nem látom be az okot, mely annak a római társadalom körén belül eső alkalmazását épen csak kezdetben zárta volna ki. És azt tartom, hogy nem is ezen jogi categoria maga, mint inkább azt érvényre juttató módok constructiója okozhatott nehézséget. De ezen irányban azután történeti adataink határozottan vélekedésem mellett szólnak. Legyen szabad tehát még ezeket csak röviden érintenem, próbája lehetnek felállított nézetem helyességének.

15 A szolgaság keletkezési okait (módjait) az írók közönségesen két csoportra osztva szokták előadni, a szerint a mint a ius gentium vagy ius civile köréből vehetők. Az elsőhöz számítják:

- a) a captivitást,
- b) a rabszolanótól születést.¹⁾ A másodikhoz:
 - α) a census elől szándékos rejtőzködést (incensus)²⁾,
 - β) a rajtért tolvajnál (fur manifestus) az odaitéltetést (ad-dictio)³⁾ és (legalább az írók egy része)

¹⁾ §. 3. J. I. 3: „Servi autem aut nascuntur aut fiunt. Nascuntur ex ancillis nostris.“ Ide szokták vonatkoztatni Gai. I. 85; de ha már egyáltalában lehet, akkor is jobb az I. 82. 83.

²⁾ Liv. I. 44. Dion. IV. 15. Cic. pro Caec. c. 34. Non. Marc. I. 67. Ulp. Fragm. XI. 11.

³⁾ Gell. XX. 1: „... furem manifestum ei, cui furtum factum est, in servitutem tradit.“ Gaius, III. 189: „Poena manifesti furti ex lege XII. tabularum capitalis erat...“

γ) a fizetéseképtelenséget a legis actionalis per rendjén ítéletileg megállapított (iure iudicatum) tiszta pénztartozások esetében.) A későbbi jogban fordulnak még más okok is elő, ezeket azonban, épen mint későbbi fejleményt mellőzhetem.

A kérdés az: olyanok-e ezen okok, hogy azok alapján az eredeti népesség körén belül a rabszolgasági állapot, hogy Ulpianus kitételével éljek, invasio nélkül is keletkezhetett-e vagy nem?

Az első csoportból a captivitasra kifejtettem már nézetemet, s ha az helyesen történt, természetesen itt már mellőzhetem. Ott marad még tehát a születés. Ez azonban tulajdonképpen véve jogilag nem is ezen eszmekörből való, mert a jogszabály más szempontból indul ki. A rabszolga ugyanis, mint ezt később kimutatni fogom, a tiszta római jogi felfogás szerint semmi egyéb egy res Mancipinál, melyet tulajdonosa értéke szerint, közönségesen a piaczi ár szerint taxal. A dolog pedig önmagában véve, sem magára sem az általa nyert eredményekre jogállapotot egyáltalán nem létesíthet; de másfelől természet-szerűleg örökíti át a jogtól kapott minőségét származékaira. A római jog egyik fundamentalis, soha sem változott. tételén kellene tehát változtatni, ha a rabszolgánónél a szülés útján való növekvést más jogszabály alá fognók, illetőleg a szülési ténynek egy jogi állapot önálló létesítését tulajdonitnánk. Rabszolgánő nem szülhet mást mint rabszolgát csak annyit tesz: a dolog (res) növekedése a növekvés ténye által saját jogi állapotán nem változtathat, csak ismétli. A római jogban a partus ancillae tényleg általában véve a fructus szempontja alatt áll, daczára, hogy: „absurdum enim videbatur, hominem in fructu esse, cum omnes fructus rerum natura hominum gratia comparaverit.“¹⁾ Igaz, hogy az ember a természet részeit magáért létezőknek szokta venni, de midőn a jog a rabszolgaságot létesíté, épen a természet ezen rendjén („contra naturam“²⁾) változtatott és változtat sok tekintetben mind mai napig. Egyébiránt Gaius fennebbi indokát eléggé jellemzi Ulpianusnak egy szintén általános kimondása: „Lex naturae haec est, ut qui nascitur sine legitimo matrimonio, matrem sequatur.“³⁾

A régi jogra nézve marad tehát csak a szolgaság keletke-

¹⁾ Gell. i. h. „tertiis autem nudius capite poenas (sc. aeris confessi rebusque iure iudicati) dabunt, aut trans Tiberim peregre venum ibunt.“ Az eltérő vélemény főleg Gaius III. 189. 199. §§-ra támaszkodik. I. Böcking, Pandek. 47. §.

²⁾ Fr. 28. §. 1. D. XXII. 1. (Gaius). E tétel kitünő magyarázatát adja Böcking. Pand. 79. §. a melyre a német írók közül pedig igen kevesen reflectálnak.

³⁾ Fr. 24. D. I. 5.

zési okainak második csoportja. Miután a rabszolgáság a romai-aknál is a társadalom keletkezésével egy időnek látszik lenni, a felemlített három ok közül, nehogy könnyíteni látszadjam feladatomat, azt szeretném kiválasztani, a melyik a legrégibb. Ámde ismerjük-e a római életet ama három jogi tétel nélkül? Ha nem, a mint hogy nem is, akkor bátran mondhatják, hogy azok is egyidejűek vele. És már most vegyük azok alkalmazásának feltételeit.

Az elsőt Livius tudósítására támaszkodva közönségesen a Servius Tullius féle census intézménnyel hozzák kapcsolatba. Azonban, ha Arrius Menandernek hihetünk sokkal régibb, a mennyiben az incensus nála az „qui ad dilectum non respondebat“, tehát a deserteur, s azért is nevezi az ilyeneket „proditores libertatis“-nak, kikre a legillőbb büntetés a szabadság elvesztése „in servitute redigebantur.“) Hogy tehát ezen „lex regia“ csak a római államközség tagjaira szökött, kétség alá nem jöhet.

A furtumot a későbbi római erkölcsen mint látni fogjuk specificus rabszolgai bűnnek tartotta. „Furtum specialiter servorum est.“ De ha már a „tiszeletre méltó ősök“ közül hasonló hajlamuk ki nem kerültek volna, azon ősi törvény sanctiója bizonynyal nem addictióra megy ki, mely legis actionalis peres eljárást feltételez és nem tartják vala azt „dura lex“-nek. A rabszolga vakmerő lopásának büntetése a „verberibus affici et a saxo praecipitari.“

Végre ott marad még a „iure iudicatus.“ Lehet valaki azon véleményben, hogy az adiudicatus állapota nem minden tekintetben analog a servitusszal, mert erre van némi alap Gaius harmadik commentarius 189. §-ban;) de én ezen vélemény indokolásának helyét nem tudom belátni akkor a mikor a törvény a bukott adós büntetését capitalis poenának veszi és megengedi a megölését vagy rabszolgaként eladását.) Teljesen ki van zárva azonban minden kétség arra nézve, hogy e tör-

¹⁾ Fr. 4. §. 10. D. XLIX. 16: „Gravius autem delictum est detrectare munus militiae quam adpetere: nam et qui ad dilectum olim non respondebant, ut proditores libertatis in servitute redigebantur.“ (Arrius Menander, de re militari).

²⁾ „utrum autem servus efficeretur (fur manifestus) ex addictione, an adiudicati loco constitueretur, veteres quaerebant.“

³⁾ Gell. I. h: „eam poenam — horrificam — reddiderunt. Nam secare atque parti corpus, permiserunt.“ Hogy pedig ez nem csak „képletes“ beszéd, mondja Gellius maga: „dissectum esse antiquitus neminem equidem legi neque audivi.“ (I. h.). V. ö. Quint. III. 6: „in XII. tab. Debitoris corpus inter creditores dividi licuit, quam legem mos publicus repudiavit.“ Tertul. apol. 4: „iudicatos in partes secari a creditoribus leges erant: consensu tamen publico crudelitas postea erasa est.“ Dio Cass. frag. 12. Lásd Bruns. Fontes iuris Romani antiqui. Edit. 4. p. 19—20.

vény nem rómaira szólott, hogy abba az állapotba más is kerülhetett volna, mert adiudicatusszá épen úgy mint addictusszá csak legis actio alapján lehetett válni. Az ős jog a szabadságra való állandóan ápollt tekintetből igénybe is vette összes cautelaít midőn a buktakra ezen „poena horrificát“ felállítá.

16. Vajjon mondhatom-e ezek után, hogy az ős Rómában meg van minden feltétel arra nézve, hogy népességéből került legyen ki az első rabszolga? Igenlő feleletem szokatlanul hangzik az igaz; de talán nem is szenved más hibában. Míg másfelől megérthetni segít több rendbeli következtelenséget úgy a társadalmi állapotok, mint a jogban találhatókat. Első tekintetben mindenki azt várná például, hogy az erkölcsök tisztulta és a szűk városi életnézetek tágulásával emberiesebb nézetek fejlődnek a rabszolgai állapotról is. A szabadságot bálványozó közzérület más mint a „létért küzdő“ nyers „lándzsás férfiak“ (quirites) durva önzése. Holott történeti adataink szerint, mint kimutatni fogom, épen ellenkezőleg áll a dolog. És igen természetes okból. — Az a rabszolga, a ki tegnap még személyében sérthetetlen polgár volt, részese az ősi sacranak, a kit talán csak a hosszú háboru költséges volta juttat a kalodába, bilincsekbe, a közzérület felháborodása nélkül nem volt pusztán „quadrupes“-nek tartható, úgy mint a vad gallus, vagy numida hadi fogoly. A jog pedig elvesztette volna józan realismusát, ha e változással ellenkezőleg tétéleinek ősi szigorát sentimentalis philosophemákkal cseréli vala fel. De más felől az ősi állapot viszfénye, hogy a római rabszolga, dologi minősége minden consequentiájában történt keresztülvitelének daczára, a római erkölcsstan „bonum et aequum“-nak védelme alatt marad mindvégig.¹⁾

Az ókor műveivel való állandó foglalkozás folytán nem ritkán történik, hogy nem csak a régiek fogalmaival mérjük saját viszonyainkat, hanem viszont saját fogalmainkat toljuk alap-

¹⁾ Első rangu tekintélyek p. Mommsen (Röm. Gesch. I. 191—195 old.) természetesnek veszik, hogy Rómában hosszú időn át felette kevés a rabszolga, minek indoka az volna, hogy az időben a római még maga művelte földjét: „Es waren der Bauer und dessen Söhne, welche den Pflug führten und überhaupt die landwirthschaftlichen Arbeiten verrichteten; dass auf den gewöhnlichen Bauernwirthschaften Sclaven oder freie Tagelöhner regelmässig mit verwandt worden sind, ist nicht wahrscheinlich“ (191. old.), „... eine eigentliche Groszwirtschaft, gestützt auf einen ansehnlichen Sclavenstand, wie wir sie später in Rom finden, kann für diese Zeit nicht angenommen werden“ (193. old.) „Die für den Herrn den Acker bebauenden Knechte waren ohne Zweifel bei weitem weniger zahlreich als die freien Personen. Ueberall, wo die einwandernde Nation nicht sogleich eine Bevölkerung in Masse geknechtet hat, scheinen die Sklaven anfänglich nur in sehr beschränktem Umfange vorhanden gewesen zu sein.“ (195. old.) Vajjon Mommsen fennebbi okánál eme tényciket nem jobban magyarázza-e ez én felfogásom?

ként az ök tisztán saját jogi institutiói alá. A „feketéek” szolgaságának lehetőségét a fekete bőrrrel és ki nem fejlődött koponyával szokták megfoghatónak venni. A görög és római államközségek tényezőinek felismerésére vezethető egyik legtöbbet ígérő eredmény, a melyet a legújabb történeti kutatás felmutathat, annak bizonyítása, mily csekély szerep jutott az ősi társadalom szervezkedésében a „faj-egyenlőség” vagy „faj-különbség”-nek.

(Folytatása következik.)

„Bács (Erdély) magyar-oláh falu, Kolozsvrm, Bácsi járás, a kardosfalvi gyarmattal együtt, 810 lak. rom. kath. és görög kath. anyaegyházzal.”

Az „egyetemes magyar encyclopaedia” ötödik kötet, 144-ik lap

Töredék kibővítése.

Néhai nagy-ajtai Kovács István magos emlékü történész, az általa szerkesztett „Nemzeti társalkodó” 1841-ik évi 16. sz. 124-ik lap a kolozsmonostori apátság leírásában, az apátság 40 falvait elé számlálja, irván: Falvak terültek el a Szamos vize, Nádas- és Gorbó pataka völgyeiben, stb. ahhoz (u. m. az apátság birtokához) tartozó falvak.

A 40 falvak egyike — a Nádas vize völgyében — Bács, jelenleg is fennálló nevezetes történelmi emlékü helység, főleg egyházi történetére vonatkozólag, Bartalis Antal mult században élt jegyenyei plébános 1794-ben nyomatott „Notitia parochiae Jegenyensis auctore parochi loci”. A 76. lap: Possedit Abbatia Kolosmonostorensis praeter pagum Jegenye, Bogártelke, et Egeres, sequentes quoque pagos: Kajánthó, Tiburecz, et Bács, quem Sigismundus imperator et Rex Baath, seu Zentijános appellat. Kovács István egy 1773. évi hiteles — mint írja — oklevelekből hivatalosan készítettett kéziratban lévő jegyzőkönyvből elészámlálván névszerint a 40 falvakat, Bács Szent-Joan vagy János, tehát két külön falvat ír. Már 1263-ban, mint külön önálló helység Zentijános fenn állott. Kovács István * jegy alatt írja: „Szent-János hajdan határos falu volt Bácscsal. Tehát nem egy Baath (Bács) vagyis Zentjános, hanem két önálló falu volt, ha szintén Kovács István szerint, a XV. század kezdetebeli oklevelekben már úgy említik mint csak praedium. Jelenleg Bács külhatárában, romjaiban is fel nem ismerhető helység volt Szent-János. Azomban az alább elészámlálendő, mind magyar nevű 27 számú határrészletek között: „Egyház erdeje”, vagy „Papmezeje” nevezet alatt, valyon nem „Szent-János” helység helyét értsük-e? feltett kérdésül marad.

Ime a Bartalis Antal lankadatlan kutatása gyümölcsét: „Loca (határrészek) pagi Bács, silvis consita, hacc sunt: *Nyires, Papmezeje, Fűzeség, Kapusell, Nádodala, Laposkődala, Hidos, Kétútköze, Hegyeshegy, Ivánkabércze, Falló, Nyáras, Egyházerdeje, Sósputaka, Pártánmezeje, Kisteleknycaka, Gergelyirtása, Szent-Iván cseréje, Karakó, Szakadás, Kányatető, Okkép, Irtás-helye, Hegyemege, Lencsés, Bükkös, Bácsorok.*

Bács, mint a kolozsmonostori apátsággal közvetlen határos helység 1061., 1062, vagy 1063. évek egyike óta a nevezett fő vagyis anyaapátság történeti általános, vagy egyházi, jó vagy bal sorsában mindég osztozott, részt vett. Szabad legyen Kovács István: „vándorlások Kolozsvárban és Kolozsmonostorban“ 1841. évben, 16, 17 és 18 számok alatt olvasható cikkeiből a Bácsról szóló közleményeket — a nélkül, hogy ismétlés vádja alá jöjjünk — lehetőleg korrendén, feljegyezni a következőkben. 1241-ben a mongolok Bácsot oly közel az apátság helységéhez elpusztították. 1414-ben Zsigmond király távollétét, a máséra vágyók, önnön javaik örögbitésére fordítván, azok között Pappfalvy László a Pappfalvy Jakab fija, a kolozsmonostori apátság némely szántóföldeit és erdeit, melyek Szent-János határiban feküdtek, elfoglalta. 1556. évi április 21-én a kolozsvári országgyűlésen, Bács mint a kolozsmonostori apátság birtoka secularisáltatott, azaz világiakra szállítottatott. II. Zápolya János (Zsigmond) választott király Bácsot már négy falvakkal együtt cancelláriusának Forgács Ferencznek adva, 1587. évben kelt urbéri összeírás szerint Bács 103 jobbágyot birt. Szegedy János jezsuita, 1743. évi július 17-én Kolozsvárt kiadott munkája valamelyik lapján, írja: „Jelenleg (1740. tájt) ezen jobbágy-szám harmad annyira, sőt némely helyekben negyed annyira is lepadott, a pestis, ellenség általi elvitel, és önkéntes elszökéssel. Báthory Zsigmond fejedelem 1595-ben a kolozsmonostori uradalmat (Bácssal együtt) 1602-ben pedig annak dézmaival a jezsuitáknak adományozta. 1605-ben Böcskay István fejedelem a kolozsmonostori apátság javait (Bácssal együtt) Homonnay Bálintra ruházta, vagyis adományozta. VI. Károly császár király 1733. kelt engedelmé folytán, a Kolozsmonostor birtokába 1693-ban helyezett jezsuiták Bács birtokot gróf Bánffy Györgytől kiváltották. — Bács birtokába 1733. évi május 14-én iktatódtak be a jezsuiták törvényszerűleg; a beiktatásra senki ellent nem mondván. — Történelmi följegyzésre méltó a Sogesváry Bálint XVII-ik századbéli följegyzése: „Erdélyi történelmi adatok IV. kötet, 196. lap. „1629. év 22. februar vivék Kamuthy (III.) Balázst Kolozsváron által Bácsiból Kolozsmonostorra temetni, a papok kereszttel és gyertya világnál, kinek halála lőtt az 1628. évi szeptemberben Drágh nevü faluban — Ki fejedelem taná-

esosa volt, és Doboka vármegyének ispánja“. Téved a krónika író; mert II-ik Balázs volt a főispán. Gál László. „Az erdélyi diéták és országos végzések foglalata“ czimű munka III. k. 107-ik lap írja: „A jezsuitákat XIV. Kelemen pápa szerzetestől eltörölte. Erdélyben az 1773 ban sept. 18-án költ kir. leirat által jószágaik elkoboztattak oct. 8 án, személyek pedig ide, amoda elhelyeztetek“. A jószágok között Bács is lefoglaltatott az erdélyi Báthory-egyetem, mint fundus studiorum catholicus elidegeníthetlen öröksége.

A kolozsvári jezsuita társházból: 1.) Felsőbükki Horváth József (a jelenleg is virágzó felső-bükki Horváth család ivadéka, „ünnepély rendező és kálvária gondnoka“ azelőtti hivatalából Bács megye papi helyettesé rendeltetett. Valamint Kovács József mértanár, utóbb (1773. év után) a gróf Teleky Károly fija (Pál) növelője, utóbb Bács helyettes (administrator) megyepap, 200 forint évdíjjal. Visszatérve a korrendre. A halhatatlan emlékü Mike Sándor 1857. évi február 20-áról, közlőhez küldött levelében írja: „1754 ben következő jezsuiták voltak Kolozsvárt: P. Michael Henter missionarius in Bács, — Menstr. Exhor. Dom. Praeses. Congr. Agon. Hebd. cur (curator) Mont. Calv. et Milit. Praeses. Oper. Hung. — Sepsi-szent-iványi Henter Mihály jezsuita magát prädicatiója közben többször vérszísig szokta volt ostorozni“ Írja Mike S. — Medium ineptum ad finem consequendum.

Az erdélyi kath. esperesi vidékek között X-ik a Kolozs-Doboka egyesített vidék. 1838. évi egyházi schematismus Fancsali Dániel fejevári kanonok, Udvarhely vidéki esperes által szerkesztve. Ezen vidékben 1-ső Bács, Kolozsvármegyében. 1776. évben állítottott fel Szent-Péter és Szent-Pál hitazonokok tiszteletére. Pártfogója a kolozsmonostori alapítványi uradalom. 1838. évben parochusa (mint plébános) t. Kósa György volt. Az anyamegyében volt ekkor 446 katolikus. A filiáiban, u. m. Kardosfalván 11. Magyar-Nádason senki. Mérában 7. Sáárdon (itt a felső-bükki Horváth-család udvarában kápolna) 21. Szucsákon 31 lélek. Vista senki. — Világi az az keblí igazgatását Bácsnak 1773—1848-ig röviden ezekben vázolhatjuk. Miután 1773-ban a jezsuiták megszűntek birtokosai lenni, az uradalmat az erdélyi kir. kincstár (thesaurarius) kezelte világi tisztek által. Az 1796 évi világi schematismus 129. lap olvassuk: Dominale. Dominium Kolozsmonostora. Provisor D. Petrus Istvánfy Rationista (vulgo: számtartó) Bartholomeus Ruben (a jezsuitáktól maradott), Spani (ispánok) 1796-ban. 1.) Stephanus Kovács in Bács. 2.) Várady K. iszakosságáért kitétetett. 3.) 1827. évtől 1848-ig csik-csicsói Kósa Dénes. 1848-tól maig haszonbérbe adva kezelte. 1848-ban jobbágyai felszabadultak. De orszá-

gos kárpótlást a „Kameral Aerar“ 3488. száma szerint 757899 frt 2 $\frac{1}{4}$ kr értékű urbéri kötelezvényeket kapott az erdélyi fiskus. Ebből a heirt Bácsra külön mennyi esik? azt az uradalmi pénztári jegyzék, mint bevett pénz kimutatja.

Országos politikai igazgatásáról Bácsnak töredékesen eny nyit. Kolozsvármegye felső kerületében a Bácsi járás erről neveztetett. Bácszal együtt 20 helységet számlált, mindnyája északnyugot irányban. 1824. évben Szebenben nyomtatott: Elenchus, nomina civitatum, oppidorum et pagorum in magno princ. Transilvaniae existentium . . . exhibens. 10. lap: „In processu Bácsiensi. Argyas, Bács Bogártelke. Dank. Darolez. Egeres. Forgácskút. Jegenye. Inaktelke. Lapupataka. Magyar-Gorbó. Magyar-Nádas. Mákó. Méra. Oláh-Köblös. Solyomtelke. Szucság. Türe. Vásártelke Vista. 1827. évben a Bácsi járásban szolgabíró érsek-ujvári Ujváry István volt. 1848–878 ig a szolgabírónak Bácsban kellett laknia. Az 1878. évi erdélyi fiszt- és helységnévtárból a „Bácsi járás“ és abban „Bács helység“ eltűntek talán örökre? 1879. év óta, legujabb felsőbb rendeletből, Kolozsvárt lakik a szolgabíró. Talán azon alapon, hogy napnyugatról napkelet felé nyújtatott a járás. Éppen Borsáig. Történeti alapját annak, hogy Borsa jelenleg Kolozsvármegyébe kebeleztetett, két kútfőben, a XVI és XVIII. században találjuk fel. I.) Báthory István Erdély fejedelme, 1576 évi junius 8-án kelt adomány-levele által a dézsmabért Borsán Bánffy Györgynek és fiu maradékainak elengedte. E kiváltságot Báthory Krisztof és I. Apaffy Mihály fejedelmek is megerősítették. Mindhármán Borsát Kolozsvármegyébe helyezvén. 1704. évben I. Leopold császár a borsai kir. dézsmát a kolozsvári jezsuitáknak adományozta. Ekkor Borsa Kolozsvármegyében volt irva. 1863. évi „Tiszti névtár“-ban a 28-ik lapon: Bács 805 lakost számlált Kardosfalvával együtt. Adozó helye Kolozsvár volt, valamint jelenleg is ott van.

Mindezeket reminiscenciák gyanánt

közli
H. K.

Báthori Endre bibornok-fejedelem megöletése és annak előzményei.

Irta: dr. Nemes Elek.

A Báthoriak nemes családja öt fejedelmet adott a bérczes Erdélynek, és cz öt közül bizonyára egy sem volt az isteni gondviseléstől nagyobb tehetséggel megáldva, mint Báthori Zsigmond.

Ezt határozottan mondhatjuk még az első Báthori fejedelmekkel szemben is, kit kiváló esze és tiszta jelleme Lengyelország legjobb királyai közé emelt. Csakhogy Zsigmondnál a természeti szép adomány téves irányban fejlesztetett; téves irányba terelte pedig a mesterkélt, inhumanus jezsuita nevelés. Gyermek korában kivégzéseket — lefejezést, akasztást — nézettek vele végig a szent atyák, hadd szokják a vérhez és edzék meg lelkét a kérlelhetetlen szigorra, mely a jó fejedelem tulajdonai közé tartozik. A zsarnokság, könnyelműség, léha szeszély és türelmetlenség példányképévé nevelték a nagy reményű gyermeket. Így történt aztán, hogy az a Zsigmond, ki az erdélyi fejedelmek kimagasló alakjává válhatott volna, ki országát szilárdná, népét boldoggá tette volna: lényegében lett egy szeszélyes zsarnok, dicsvágyó kalandor, s eredményeiben teremtette a siralmas Mihály és Básta-féle időszakot.

Midőn meggondolatlan tettei által Erdélyt egy olyan zsákutczába juttatta, honnan a kivezető utat maga sem ismerte, vagy ha ismerte is, nem érzett magában elég bátorságot és erélyt ez utra térni: akkor kézen fogta nagybátyját, a lengyel bibornok püspököt, Endrét s bevezette a mit sem sejtő rendek közé, kik az ország ügye-bajait tárgyalták Medgyesen, és ott ünnepélyesen lemondván, utódául ajánlotta a bibornokot, vagyis jobban mondva rendelte, mert Medgyes minden zege-zuga hemzsegett a fegyveres erőttől. A megdöbbsent rendeknek nem volt mit tenniök, mint elfogadni Endrét s letenni a hűségesküt, mely a tizenhatodik század utolsó évében 1599. márczius 30-án meg is történt a medgyesi nagy templomban. Ezzel Erdélynek új fejedelme volt, de az új fejedelem jöttétől, a kik a viszonyokat ismerték, nem várhattak jobb időket, s épen azért fogadtatása is mindenütt, még a székvárosban is mondva-csinált, örömtelen volt.

Báthori Endre trónra léptekor körülbelül 30 éves volt,¹⁾ tehát fiatal; modora megnyerő, nyájas. Őszinte, tiszta jellemű ember, s mint erkölcsös és gyöngéd lelkű pap egész az együgyűségig hiszékeny. Neki nem volt tere és ideje kiismerni a társadalom száz meg száz-féle örvényeit, s az emberi jellem annyi fából faragott különbféleségeit, s ennél fogva félrevezethette és lecsalhatta bárki. „Példa nincs rá, hogy valakit annyi csaló környezett volna, mint ezt a szegény papot“ — jegyzi meg érdemes tudósunk Szilágyi Sándor — és ez tökéletesen igaz. Mint pap lehetett kitünő, érdemes ember, de azokkal a kellékekkel, melyek egy kiválóbb fejedelem sajátjai, egyáltalában nem birt. Két testvére volt a Zsigmond által kivégeztetett Bol-

¹⁾ Miles 28, Teuffenbach kassai kapitány már 1594-ben 30 évesnek mondja.

dizsár, és a másik István. Mindkettő eszesebb mint ő, noha az ész- és érzelem nála sem hiányzott.¹⁾ Hadi képzettsége semmi s a politikai ismeret és élettapasztalat is nagy mértékben hiányzott nála. Ha rövid, alig nyolcz hónapos kormányzatát végig tekintjük, abban sokoldalú tevékenységnek, férfias erélynek, mint ezt egy élte virágában álló új fejedelemtől jogosan várhatnók, alig találjuk valami jelét. Különben a jó akaratot s igyekezetet — megfelelni a reá várakozó nagy és terhes feladatoknak, megtagadnunk nem lehet. Csakhogy eljárásaiban, főleg a diplomácia terén, rendszerességet, jól átgondolt, határozott irányt nem találhatni; hanem igen habozást, ide-oda kapkodást és a viszonyok nem ismeréséből származó bizonytalanságot.

Pedig Erdély helyzete e perczen olyan volt, melynek tisztázására, egy Bethlen Gábor bátorságára, éles eszére, sok oldalú élet-tapasztalataira és diplomáciai remek sakk-huzásaira volt volna szükség.

Mikor Endre a fejedelemséget átvette, Erdély politikai, vallási és társadalmi élete egyaránt ki volt terelve normalis állapotából. Ekkor tényleg a fejedelemség merőben független volt, mi más körülmények közt csak boldogító lehet egy országra nézve, de Erdélynek és vele együtt a bibornoknak épen ez volt a fatuma.

Ez ország állami alkotmányos élete két ponton sarkallott: a töröktől való függési viszonyokon és az erős protestansz szellemem vagy szervezeten. Zsigmond mindkettőt megingatta, sőt az első pontot megsemmisítette. Előbb emancipálta magát a török főhatóság alól, azután ketté vágta a prágai udvarral kötött szövetséget épen az Endre választatása által. És most úgy a prágai, mint a bizánczi udvar magának követelte az országot, s csak alkalomra vártak, hogy rátegyék a kezöket. Így ellenséges állást foglalva, helyesen jegyzi meg egy krónikás, hogy a bibornok lebegett a két ellenség között.²⁾ A belállapotok is zavartak. A katholicismus kezdett tért nyerni; nem rég állította vissza Zsigmond az országgyűlésileg eltörölt fehérvári püspökséget; a jezsuiták elhatalmasodtak, térítették s a politika szálait kezökbe kerítették. Ez Erdélyben akkor szokatlan és megdöbbentő volt.

A törvénykezés, közigazgatás el volt hanyagolva; a rablók, tolvajok igen elszaporodtak; a nép szegényedett, és a kincstár üres volt.

Mind ez a megelőző háborus idők természetes folyománya.

¹⁾ Monumenta comitalia regni Transylvaniae. III. k. 307. l. jegyzet.

²⁾ Neue ungarische und siebenbürgische Chronick. M. Frankfurt, 1664. 169. l.

De ha még Erdély rendei összetartók, egyetértők lettek volna a jövőben teendőik iránt?

Két erős és elkeseredett párt állott egymással szemben: — a török párt, mely a portai viszonyokat kívánta restaurálni, s mint ilyet nevezhetjük nemzeti pártnak, mert csak ezen az uton lehetett Erdély állami életét megmenteni; másik a német párt, mely még az ország alkotmánya árán is kész volt a prágai udvarhoz csatlakozni, Habár sok részben önzés, magánérdek vezette e párt embereit, mégis indokaik elég súlyosak voltak elméletileg, de valósítani az ország romlása nélkül nem lehetett. Mind a két párt igyekezett megnyerni magának az új fejedelmet kezdetben, később azonban a német párt árulója-vá lett.

Ilyen helyzetben Endrének határozott politikát kellett volna követni, s mindenki előtt világos, hogy ez a törökkel való kibékülés lett volna; mert ez által megnyerte volna az ország egy jó részének hű ragaszkodását és kikerülte volna a katasztrófát.

De egy biboruk, hogy térjen a pogány török hűségére? ezen gondolatra fellázadt minden jobb érzése, szive, lelke egyaránt, ez megsemmisíti egész multját, tönkre teszi becsületét a keresztény fejedelmek előtt.

Ő hát a törökkel kibékülni nem akart, az alkudozást is csak szinből és kényszerűségből kezdette.

Ezzel eljátszotta a török barátok őszinte támogatását. A kibékülést a prágai udvarral óhajtotta, s itt támogatta a pápa is. Ugy de itt sokkal meszszebb mentek azzal a tervvel, hogy Erdély kormányzatát közvetlenül átveszik, mintsem hogy őt a fejedelmi trónon meghagyják. Mikor Zsigmond Endrét utódjául választotta Medgyesen, ugyanakkor két követe — Bocskay és Náprágyi — megkötötték a Zsigmond lemondására és az Erdély átadására vonatkozó szerződést Prágában, és ennek alapján Miksa főherczeg ki is neveztetett mindjárt Erdély kormányzójává.

Most tehát azt felelték Endrének, hogy egy feltétel alatt lehet kibékülés, t. i. mondjon le a fejedelemségről.

De a bibornok megtagadta, s így el lett határozva a buk tatása.¹⁾

Csak az volt a kérdés, milyen módon.

Nyílt fellépéssel nem akarták tenni a pápa iránti tekintetből, ki pártfogolta Endrét. Azt határozták tehát, hogy szinleg alkut kezdenek vele, s míg az alkudozás folyik, egy másik

¹⁾ Endre diplomatai működését részletesen tárgyalni nem czélom anynyival is inkább, mert ezt nevezett tudósunk — Szilágyi Sándor — ismertette.

közeg által hirtelen megsemmisítik, de oly formán, hogy az udvar részvétele titok maradjon. És ez a közeg volt Mihály „a vitéz“, havasalföldi vajda, s segítségül nyertek az erdélyi német barátok.

Ezt a Mihályt némelyek kiváló embernek rajzolják. Minden esetre feltűnő ember, csakhogy nem fény, hanem árnyoldalánál fogva. Fényoldalai nem emelnék ki a köznapiasság sorából. Valóságos zsarnok s vérengző vad állat, olyan mint a milyennek egy Nagy Péter czárt képzelünk, kít igen találóan „civilizált vad állatnak“ neveztek el. Ez állítást sok argumentummal bizonyíthatni. Gazdag török kalmároknak nagyon eladósodott Mihály vajda. Egy szép napon magához hívatta valamennyiököt, hogy tartozásait fizesse ki, s mikor megjelentek, egytől-egyig leölette őket. A sellenbergi csata után az elfogott magyar foglyokat kivétel nélkül leölette, s mikor Erdély birtokába jutott, komolyan gondolkozott arról, hogy az összes erdélyi nemességet kiirtsa és ezek birtokait bojárjai közt osztsza ki.

De saját alattvalóit is tömegesen vágatta, nyuzatta. Rendkívül ravasz, cselszövő és hazug volt. Az előttünk igen jól ismert Básta is csalfa és hazugnak nevezi egy Mátyás főherceghez írott levelében. Mivelt emberhez nem illő módon esküdözött, hanem az eskü szentsége ismeretlen volt előtte. Mint minden kalandor természetű embernél, nála sem hiányzott a vakmerőség és bátorság.

Kedvelte a pompát, fényt tulságos mértékben, s diicsvágya nem ismert határt. — Ennek következtében oly messzelátó terveket szőtt, melyekkel tehetsége nem állott arányban. Mert politikai tapasztalata, olég hadi gyakorlottsága s általában elég természetes esze volt, de hiányzott a mély belátás, a higgadt számítás és a kellő óvatosság.

S a mi eredményhez eljutott, azt sok részben a körülmények szerencsés csoportosulásának köszönhetette.

Különben az ő helyzete is kényes volt az Endre kormányra léptekor. Ő a Báthoriak creaturaja volt, vajdaságát nekik köszönhetette. Zsigmond őt is bevonta kalandjaiba, s az ő fenhatósága alatt csatlakozott a prágai udvarhoz a török ellen indított nagy háborúra. Való igaz, hogy sokat zaklattatott a török tisztektől és hivatalnokoktól, s ezért nem csodálhatni, ha vad lelke egész hevével gyűlölte őket. Ártott is nekik annyit mióta felmondta a hűséget, hogy soha őszinte kibékülésre a törökökkel nem számíthatott. Neki tehát csak egy útja volt, t. i. a prágai udvarral fentartani a védszövetséget, s a mennyiben lehet, jó szolgálatok által erősbíteni. Másfelől nem lehetett reá

nézve közönyös az is, hogy ki ül az erdélyi fejedelemségben. Mert ha ez neki ellensége talál lenni, v gy visszatér a török hűségre, akkor neki okvetlen buknia kell, hisz a prágai udvar, ha igazán akarná is, nem birná megvédeni. Endre fellépte meg-lepte őt; már nevénel fogva is gyűlölte, mert gőgje, ámbitiója határtalanul megsértetett akkor, midőn Zsigmond vasallusi függésbe kényszerítette, s csak az alkalmat leste a revanche-ra. Hirtelen nem tudta, hogy mit tegyen; habozott és várankozott. Nem ismerte a bibornok egyéniségét, nem politikai czélzatait. Nem sokára azonban oly dolgok történtek, melyek határozott lépésre bírták. Megkapta Prágából a bibornok megbuktatására vonatkozó tervet, meg a felszólítást és ajánlatokat a keresztül vitelére. Készséggel fogadta.

Helyzete veszélyes volt. Hallotta, hogy Endre alkudozik a törökkel; hallotta, hogy tervet sző a nagy lengyel kancellárral, Zamoszkyval és Jeremiás moldvai vajdával egy szövetségre, melynek egyik pontja az ő megbuktatása.¹⁾ S ebben a dologban volt is valami. Mikor Endrét a veszély fenyegette, irt Jeremiásnak, hogy siessen segítségére, mert most könnyen megkaphatja a mit neki ígért t. i. Endre.²⁾ És zárjelben oda teszi: illud nos de Transalpina Valachia intelleximus. E mellett házasságot eszközölt a bibornok, rokona Ifju János és Jeremiás leánya közt.

Ezek után Mihály úgy gondolkozott, hogy reá nézve lehető legjobb politika lesz: — a bibornok gyors megbuktatása. Hiszen ha ez sikerül, akkor még egy másik háttéri gondolata is megvalósulhat. Mihály egyik tulajdona a határtalan nagyra-vágyás. Ha Endrét egyszer eltette láb alól, Erdély birtokába jut. Most folyik a török háború is; s míg a két nagy hatalom viaskodik Magyarországon, addig ő behelyezkedik az erdélyi fejedelemségbe; elüzi a moldvai vajdát is, s így egy olyan hatalom birtokába jut, melyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ha sikerült Báthori Zsigmondnak e három tartomány urává lenni, sikerülhet neki is egy ily confederatio.

A prágai udvarral sürü levelezés, szóbeli izenetek és követküldések útján a szerződés hamar elkészült. Kap e czélra 100,000 tallért, katonai támogatást, s e mellett a császár kiváló kegyeiről biztosította.³⁾

Meglévén a szerződés, a dolog kiviteléhez fogott Mihály. Most kezdte meg azt az aljas játékot, melynek czélja a szelid

¹⁾ Engel: Geschichte der Moldau und Walachey. I r. 247. l.

²⁾ Monumenta comitialia regni Transylvaniae IV. k. 333. l.

³⁾ Az erre vonatkozó levelezések az idézett Monumenta comitialia IV-dik kötetében

lelkü, becsületes bibornok elaltatása, félrevezetése volt. A Mihály erényei — hazudozás, ámtítás, ravaszság és esküdözés — most tündököltek s látni fogjuk azon erdélyi előkelők neveit is, kik e becselenségben, a fejedelem feláldozásában társai vagy eszközei voltak.

A bibornok kormányzása első napjaiban Mihály vajdával is érintkezésbe lépett. Tisztázni akarta vele is a helyzetet; tudni ohajtotta, hogy vajjon hajlandó-e a Zsigmondnak fogadott hűberi esküt neki is megújítani. Egyébiránt Endre nem tartotta Mihályt fontos személynek, pedig az akkori körülmények közt valóban az volt¹⁾. Valószínű, hogy a bibornok első küldötte Mihályhoz Kornis Gáspár tanácsúr és az országos hadak fővezére volt. Nagy tekintetű és eszes főúr; régi család ivadéka, s oly gazdag, hogy több mint 2000 jobbágy felett rendelkezett. Már Báthori István idejében nagy politikai szerepet játszott. Zsigmondnak rendíthetetlen híve, tőle kapta 1596-ban Radnótot. A törököt halálból gyűlölte, s a török szövetség felbontására Zsigmond alatt nagyban befolyt. Többször megfordult a prágai udvarnál, és itt annyira megnyerték, hogy azután minden áron szívesen ragaszkodott a német szövetséghez. Itthon a német pártiak vezére volt, s még a gondolattól is borzadt, hogy valaha vissza kelljen térni a török kötelékekbe. E gondolattól féltében az Endre választásának is ellene munkált, s mikor később egy esausz érkezett Fehérvárra, átokra fakadt, majdnem sirt s felkiáltott Pathó Gáspárnak: Látja „Pathó uram, mit csinálunk? Látom nagyságos uram — felelé Pathó — törököt kaptatok stb.“ Ezután kifejezé e magyarországinak, hogy ő és többben sohasem fognak Rudolf császárnak árulóji lenni, daczára a mostani helyzetnek²⁾. Elment Mihály vajdához követségbe, s ott szötte a fondorlatokat Endre megsemmisítésére, és hazajöve, jellemtelen módon, Endrét a legjobbakkal áltatta Mihály érzelmei és ezéjlai felől.

Igy küldte aztán Endre a viszonyok teljes tisztázására Mihályhoz, Ravazdi Györgyöt és Vitéz Miklóst. Ravazdi előkelő tanácsos úr; ő is ellene volt a bibornok választásának, s ha nem is vett részt tényleg az ellene szött intrigákban — a mi nem lehetetlen, — de bizonyos, hogy a fejedelemnek nem volt őszinte, hű tanácsosa. Követ társa Vitéz, értelmes, ügyes ember; tordai főispánságot viselt, beszélt az oláh nyelvet. A vajda kezdetben hideg volt irántok s magos követeléseket pengett; de nem sokára egészen megváltozott a ravasz politikus:

¹⁾ Az itt következő dolgokat jó részben Miles: Würgen gel; Bethlen Farkas: — *Historia de rebus Transilvanicis; Monumenta comitialia regni Transilvaniae*, Engel. *Geschichte der Moldau und Walachey* összevetése alapján adom.

²⁾ *Monumenta Com. regni Trans. IV. k. 84. l. jegyz.*

meleg, hálás érzelmeket nyilvánított a követeknek Endre írárt, elfogadta a régi szövetséget, erre megezeküdt és kiadta hitlevelét, s kiadatta 15 bojárjával is. „Én havasalföldi Mihály vajda esküszöm az élő Istenre, ki az atya, fiu és szentlélek egy bizonyos Isten, hogy az minemű hűséggel, igazsággal, engedelmességgel voltam az fejül megmondott Sigmond fejedelemnek, azon hűséggel, igazsággal és engedelmességgel leszek ő felségének is ez mostani fejedelmünknek Báthori Andrásnak stb.“ Ez egy rész a hitlevélből, melyet 1599 jan. 26-án irt alá Tergowistyében. A jámbor fejedelem meg volt elégedve az eredménnyel, s becsületes lelke nem is sejtette, hogy ilyen eskülevelet valaki ámitásból írjon alá. A vajda épen arra számított, s most nagyobb nyilvánossággal és több nyomatékkal folytatta hadi készülleteit. Követei élénken jöttek-mentek Erdélyen keresztül, hol a prágai udvarhoz, hol a magyarországi német tábornokokhoz; folyt a toborzás, a hadi készületek nagy mennyiségben szállítottak Erdélyen keresztül. Ügynökök jártak-keltek a székelyek, szászok között s egyik és másik német párti uraságnál. Mindenütt tudta a ravasz vajda, hogy miféle húrokat kell pengetni.

A székelyeknél régi szabadságok helyreállításának és védjének jelezte magát, míg a szászoknál és a németpárti magyar uraknál a prágai udvar zászlóját lobogtatta, világért el nem árulva, hogy neki tulajdonképi célja: — Erdélyt hatalmába keríteni. A székelyek fájlalva a régi szabadságot, s élénken emlékezve a Zsigmond fejedelem jellemtelen rászedésére, — minélfogva gyűlöttek minden Báthorit, hamar megnyerettek, s készek voltak bármely perczben a fegyverfogásra. Megnyerettek a szászok is; ők mindig kifelé gravitáltak, s mivel a vajda terveiben politikai törekvéseiket látták támogatva, készek voltak vele menni.

Igy Mihály még be sém jött, s már is a bibornok trónját elvesztettnek lehetett tekinteni. Igen, mert alattvalóinak egy része árulója lett, másik része pedig közönyös volt. De Endre ezt nem is sejtette. A nagy sürgés-forgás, a vajda készületei némi figyelmet ugyan ébresztettek benne, de nem zavarták meg. Hanem a nyár folytán kapott egy jelentést épen a vajda titkárától, Rácز Jánostól, melyben ez figyelmezteti Mihály áruló szándékára s gyanus készületeire. Ekkor a fejedelem tett annyit, hogy szigorú postafelügyeletet rendelt el, s nemsokára el fogatott Mihály egy követe, Örmény Péter, ki a császártól két levelet hozott: de egyiket elnyelte, a másikat pedig ügyesen elrejtette. A gyanu azonban másfelől is erősödvén, Endre elküldte Sennyei Pongrácz tanácsurat, a ki szintén erős német érzelmű volt, hogy kérjen Mihálytól felvilágosítást a folyamatban levő dolgokról. (Vége köv.)

A mikorra e ezikk a t. olvasó szeme eleibe kerül, egy ujjonnan emelkedett sirdomb a kolozsvári köztemetőben fogja jelezni azt a helyet, a hol jeles tehetségű, szép készütséggű és nagy reményű szerzője :

Dr. Nemes Elek

az anyaföld ölében aluszsza az örök álmat.

Őszszeszorult szívvvel állunk meg a sirdomb mellett, és önkénytelenül tör ki fájdalomdult keblünkéből a kérdés: „Érdemes-e ez élet rá, hogy az ember éljen?” Ime! egy szegény árva fiu, teli a legnemesebb törekvéssel, lelkesítve a szép, a jó, a magasztos iránt való vele született ihletettségtől, segély és támasz nélkül, csupán saját erejére és munkájára támaszkodva, magára vállalja, hogy ő „ember“ lesz, számot tevő tagja a társadalomnak, figyelemre méltó bajnoka a tudománynak, érdekes po'gára hazájának, hű és derék fia nemzetének: és a mikor munkálva és tanulva, küzdve és nélkülözve, de ki nem fáradva és el nem csüggedve felküzdötte magát arra a magaslatra, a honnan csak egy lépés van még a gyakorlati élet szinpadjáig. 27 éves korában egy eleintén jelentéktelennek látszó baj megtámadja jobb lábát, és innen orozva a szivig lopódzva, kioltja azt a drága életet, a melyhez ő is, mi is, anynyi szép reményt kötöttünk.

A lánglelkü ifju? Itt a ravatalon egy élettelen hideg porhüvely! Tudori oklevele? Értéktelen, haszontalan kutyabőr! Tanárképesítő oklevele? Egy nagy összegről szóló utalvány, a melyet soha senki sem fog kifizetni! Mi marad hát?

Vársz hírt és halhatatlanságot?

Illat az, mely tölt virágot,

És a rózsát, ha elhull,

Még egy percczel éli túl!

Csak barátid és jó embercid kebelében marad meg kedves emléked, derék ifju! addig, a mig ők élnek. De talán megmarad majd valamely könyvtár porlepte polczai egy sötét zugában egy felejtett példánya ennek a mi szerény folyóiratunknak, s ha majd a késő utókor egy tudvágyó ifja rá nyit e lapra, és elolvassa buzgó szorgalmad és kitartó munkásságod ez itt közlött zsengéjét; találja meg itt e lap alján emlékedet is, és merítsen serkentő bátoritást a munkára és küzdésre bár abból is, hogy a kik ismertek, a mikor siratták hervadásodat bimbókorodban, tudták, hogy e feshő bimbó egy nemes és becses gyümölcsöt ígérő ritka virág bimbója volt.

Legyen neked könynyü a föld, legyen áldott emléked!!